ALEXANDRU NICULESCU

ASPECTE ALE LATINEI CREŞTINE ROMÂNEŞTI

I.

Din terminologia vieţii spirituale româneşti: rom. *suflet*

În amintirea marelui Eugeniu Coşeriu

Într-un recent volum – apărut postum – al eminentului lingvist care a fost Eugen Coşeriu, *Limba română – limbă romanică* (titlu dat, probabil, de editor, Nicolae Saramandu) sunt adunate cu sârguinţă o mulţime de însemnări ale Maestrului privind limba română. Note ştiinţifice, idei disparate, teme schiţate, „de studiat" ulterior – acestea au fost adunate de editor (care i-a fost şi colaborator la Universitatea din Tübingen) şi oferite lingvisticii noastre din ţară. Numai că… În ţară, cartea nu a avut niciun ecou, nicio urmare… Sunt specialişti în lingvistica românească – nu puţini! – care nu o cunosc.

Şi totuşi, lucrarea *Limba română – limbă romanică* (Editura Academiei, 2007) merită atenţia noastră, a lingviştilor – şi nu numai a noastră. Coşeriu dezbate în ea idei comparativiste lingvistice, vorbind despre problemele româneşti, din perspectiva românei sale „de baştină". Coşeriu a fost un mare lingvist occidental, dar a rămas, în toate şi în tot, un lingvist român (Iorgu Iordan îl califica drept „cel mai mare lingvist român în viaţă"!).

1. Într-o notă (***Inimă*** – *Evoluţie şi opoziţii structurale*, p. 32) profesorul din Tübingen, explicând teoriile semanticii sale structurale, analizează o triplă opoziţie (în latină): *mens/animus/cor*, străduindu-se a explica de ce în română nu a rămas decât opoziţia *anima/mens*, adică *inimă* (emoţie) vs. *minte* (intelect).

Dar de ce nu a luat în seamă Coşeriu şi termenul *suflet* (care a desemnat conceptul „anima")? De aici înainte începe analiza noastră.

2. Mai întâi trebuie menţionat faptul că **numai** româna a dat unui termen derivat din latinescul *sŭfflāre* > *sufla,* sensul „anima". Celelalte variante romanice au conservat pentru acest termen numai sensul „souffler" (germ. *blasen*). Dicţionarul romanic al lui W. Meyer-Lübke (REW) alătură, printre derivaţii verbali, rom.

suflet „Seele”, cuvinte precum fr. *soufflet*, prov. *soflet* „instrument muzical care produce sunete muzicale prin suflare” (germ. *Blasebalg*). Dar termenul lat. **sufflitus* nu este atestat!

Celălalt termen, lat. *anima* (din gr. *anemos*), a avut o evoluție paralelă (contaminat, de altfel, cu *animus*, de aceeaşi origine grecească). Conform dicționarelor latine (Quicherat – Daveluy, Chatelain, în primul rând), *anima*, cu sensul originar „souffle, vent, exhalation, respiration”, avea şi sensul „principiu vital”, „existence, âme” (cf. *constare hominem ex anima et corpore dicant*, la Pacovinus, tragedian, sec. II î. Cr.). De aici şi sensul „suflu al vieții” (*animam extinguere* la Terentius). Odată cu autorii creştini, de prin sec. III, *anima* a desemnat exclusiv „sufletul omului” (*dilige Dominum ex toto anima tua*, Hieronymus).

Textele arată însă că latina dispunea şi de alți termeni care aveau aceleaşi semnificații. Pornind de la noțiunea „suflu divin” transmis creaturii Sale (omului) spre a-i da viață, traducerile latine ale Bibliei greceşti recurg la o serie de termeni precum *flatum, spiraculum, (in)spiramen(tum)* şi, bineînțeles, *anima* (*vivens*). Pe lângă aceştia apare şi *spiritus* (*vitae*) – derivați, cum se vede, de la verbele *flo-flare* (sau în compunere cu *in-* şi *sub-*) sau *spirare* (sau în compunere cu *in-*). Celebrul text din *Genesis*, **2**,7 devine în diverse traduceri latine *inspiravit... spiraculum vitae; (in)flavit... (in)spiramen(tum)*; *adflavit ea flatum*; *sufflavit inspirationem*; *sibilavit animam*, precum şi *insufflavit... eius spiritum vitae*; Tertullianus (155–222) preferă în toate cazurile *adflavit... eius flatum*; *flatum vitae*, rezervând termenul *spiritus* numai pentru spiritul divin suprem (*Spiritus Sanctus*), aşa cum era uzul creştin în sec. II–III, în comunitățile creştine din Africa[1]. *Spiritus* era atribuit exclusiv Divinității creatoare supreme – transmis prin cultura teologică. *Anima – animus,* atribuit mai ales viețuitoarelor, au continuat, ereditar, să existe în limbile romanice.

3. În limba română s-a păstrat lat. *anima*, dar cu sensul concret „inimă” (chiar cu o extensiune semantică: „stomac”; cf. *mă doare la inimă*). Cu sensul „element vital (la om)” s-a făcut apel la un derivat al verbului *sufflare* (rom. *sufla*) sub forma neatestată **sufflitus*. În primele sale utilizări româneşti, *suflet* are – şi el! – sensul „răsuflare, respirație”: *vedeți-mă fără glas şi fără suflet* (*Codicele Voronețean*, DLR, s.v.); cf. şi *răsuflet* „răsuflare (animală)” – cf. *pe nări el scoate suflet puternic*; *când sufletul slobozea / Lemnele se dărâma,* DLR, s.v. Alte atestări ale termenului *suflet* (sec. XVI) arată însă că *suflet* capătă treptat, în timp, sensul lat. *anima* (cf. germ. *Seele*), opus corporalității: *şi-ş desparte sufletul den trup cu multă nevoință*, Coresi, *Caz. II* (*apud* DLR, s.v.); *trupul fără suflet mort este* (*Palia de la Orăştie*, *ibidem*, s.v.); *sufletul lui întru elu iaste* (*Codicele Voronețean*, *ibidem*, s.v.). De bună seamă, limbajul bisericesc (ortodox) a avut un rol însemnat în

[1] Cf. Tertullianus, *Adversus Judaeos*, 2, 9; şi la Sf. Augustin, *Epistola XIII ad Restitutum presbyterium*, care face distincție între *flatus* şi *spiritus*, în conformitate cu termenii greceşti *pnoén* şi *pneŭma* (vezi *infra*).

evoluția semantică a termenului *suflet*. În acest context cultural se vorbea despre *dereptarea* (= îndreptarea) sufletului omului, adică a comportamentului moral, a mentalității – despre *învățătura de/pentru suflet* sau despre evanghelie ca *folositoare de suflet carte* (vom vedea mai departe că, odată cu slavizarea creştinismului românesc, apar sintagme şi expresii preluate din unele limbi slave).

Utilizarea termenului *suflet* rămâne legată îndeosebi de viața spirituală a omului. Este frecvent întrebuințat în sec. XVI – după cum rezultă din *Indicele paralel lexical* alcătuit de Florica Dimitrescu (1978, p. 227) –, întrucât termenul apare în toate textele examinate.

4. Dar lat. **sŭfflĭtus*, în semantica utilizării sale, îi lipsesc elemente importante: nu precizează cine „suflă”, către cine „suflă” sau cine atribuie şi cine primeşte şi posedă viață. Din exemplele latine mai sus menționate se vede bine (Tertullianus, Sf. Augustin) că este vorba de **două** aspecte: o acțiune – în speță „in-suflare” (*inflavit, adflavit, insufflavit* etc.), care este a Creatorului, şi un „rezultat”: „suflul” primit de om. În traducerile biblice din greacă în latină (Mesychius presbyter Hierosolimitanus: *de suo spirito et flatu in principio insufflavit Deus flatum*) reiese cu claritate această distincție teologică. Tertullianus arată şi el (vezi mai sus, în notă): *graeca scriptura signavit adflatum nominans non spiritum… intellege itaque adflatum minorem spiritu esse*. Sf. Augustin (Hipponiensis, vezi mai sus, în notă): *Deus hominem pulverem de terra et insufflavit sive inspiravit in faciem eius spiritum vitae: non sit graecus* **pneŭma** *quod solet dici* **spiritus sanctus** *sed* **pnoén** *quod nomen in creatura quam in creatore… legitur. Hoc vocabulum non „spiritum” sed „flatum” appellare maluerunt*[2]. „Suflul divin”, emis, şi „suflul vieții umane”, primit, au fost dintru început (după o perioadă de confuzie terminologică, în traducerile multiple din greacă care circulau în Africa, în sec. II) distinct despărțite în cultura teologică creştină. Ulterior însă, în transmiterea în limbile romanice, deosebirea şi-a pierdut din rigoare: *flatus* nu s-a păstrat, iar *spiritus* a fost conservat numai pentru spiritul divin suprem, pe cale cultă.

Niciuna dintre aceste subtilități terminologice culte nu a ajuns în zonele orientale greco-latine! Lat. **sufflĭtus* s-a referit întotdeauna la „creatură”, iar verbul *insŭfflare* s-a transmis sub forma *sŭfflare* (ca în alte idiomuri romanice). Rom. *suflet* ar fi deci „rezultatul” suflului divin care, semantic, poate fi alăturat seriei *spiraculum*, *(in)spiramen(tum)*, *flatus*, mai sus menționate, din primele perioade creştine culte. Dar, într-un registru inferior de limbaj, **sŭfflĭtus* rămâne în zona semantică [Uman][Animat].

Nu credem a greşi prea mult dacă am considera (dat fiind că termenul apare numai în română) lat. * *sŭfflĭtus* – dacă a existat! – ca un element lexical din latina creştină vorbită (chiar populară) în regiunile Orientului greco-latin. Sau un ulterior substitut al lat. *anima*.

---

[2] Aceste citate ne-au fost comunicate de prof. Cesare Alzati, căruia îi mulțumim călduros şi pe această cale (vezi *infra*).

5. De aceea am considerat necesar a ne adresa limbii greceşti – din care au trecut în latină principalele concepte ale teologiei creştine. În limba greacă exista verbul *pnein* „a (in)sufla”, alături de *pnoé* „suflu vital” şi *pneúma* „suflu divin creator” – toate trei din aceeaşi rădăcină lexicală. De bună seamă, *primele* implantări ale religiei lui Iisus în zonele nord-balcanice în cetăţile portuare (Tomis, Callatis etc.) s-au efectuat pe ţărmurile Pontului Euxin (Marea Neagră) în limba greacă. Creştinismul grecesc (sau greco-latin) ajungea acolo de departe, din regiunile Capadociei, dar şi din Helada (*Graecia*), aceasta din urmă legată de Alexandria. (Pe lângă greci, trebuie să presupunem că în cetăţile greceşti locuiau şi latinofoni[3].) Dacă greaca era, în acea vreme, limba evangheliilor iudeo-greceşti, latina nu ajunsese încă să-şi construiască terminologia corespunzătoare.

Altfel spus, creştinismul primitiv în greco-latina pontică ar fi putut avea două exprimări: în greacă (*pnein – pnoé – pneúma*) şi în latină (*(in)sufflare – *sŭfflĭtus*). Cum s-ar fi putut denumi, cu termeni latini, gr. *pneúma*? Nu putem răspunde cu exactitate la această întrebare: este probabil ca pentru noţiunea „Spirit divin suprem” să fi fost întrebuinţat termenul latin corespunzător *spiritus*, precum, de altfel, în toate cele dintâi traduceri latineşti din greacă (ante-Tertullianus). *Spiritus* era derivat din *(in)spirare*, ca şi ** sŭfflĭtus*, din *(in)sufflare*.

Se disting astfel **două** direcţii lexicale în translaţia Scripturilor Sacre din greacă în latină: *(in)spirare – spiritus* (cult), precum şi *(in)sufflare – * sŭfflĭtus*, amândouă traducând termenii greceşti *pneúma* şi *pnoé* (Sf. Augustin: *Deus... insufflavit sive inspiravit... Spiritum vitae – loc. cit.*). Primii termeni, aparţinând culturii, nu s-au transmis, ereditar; *insufflare*, în schimb, a continuat în limbile romanice. **Sŭfflĭtus* (corespunzând lat. *flatus*, dispărut) nu este menţinut decât în română. Am putea deduce că, în cursul expansiunii creştinismului primitiv (sec. III–IV), cele **două** serii terminologice de mai sus corespundeau unor registre de limbaj sociocultural distincte: un limbaj cult al traducătorilor-exegeţi din greacă în latina cultă şi alt limbaj, într-un registru inferior, apropiat de limba vorbită şi înţeleasă mai uşor, pe care îl utilizau misionarii şi alte persoane creştinate spre a răspândi noua religie *in populum*. Latina creştină orientală populară folosea probabil *insufflare* (deci **sufflitus*); dar latina cultă scriptică folosea oare termenul *inspirare*? Conceptul „spirit divin suprem dătător de viaţă”, corespunzător gr. *pneúma* a fost creat şi introdus, teologic, de cultura greco-latină a traducătorilor. Bineînţeles, răspândit, ulterior, în toate zonele creştinate – de presupus şi în zonele nord-balcanice.

6. Rămâne – în această perspectivă – deschisă problema implantării creştinismului de limbă latină în zonele transdanubiene-carpatice. Departe de a fi de

---

[3] Am afirmat în Niculescu 2003, p. 171 şi urm. că pe ţărmul Mării Negre a avut loc **cea dintâi** pătrundere a creştinismului în zonele *Scythiei Minor* (probabil, în greacă). A se consulta şi Nicolae V. Dură, *„Scythia Minor” (Dobrogea) şi Biserica ei apostolică. Scaunul episcopal şi mitropolitan al Tomisului (sec. IV–XIV)*, Bucureşti, 2006 – cu toate precauţiile de rigoare.

acord cu ipotezele vehiculate în prezent de Biserica Ortodoxă din România privind, cum scria regretatul teolog părintele D. Stăniloaie („România liberă”, 19–20 oct. 1991), originile „apostolice” (prin Sf. Andrei) ale creştinismului românesc[4]; cercetările dezvăluie alte aspecte, mai aproape de istoria reală. Noi înşine am arătat în *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. 4, p. 171 şi urm. că, pe teritoriul actual românofon, au avut loc **două** increştinări: cea dintâi, cum am văzut mai sus, pe ţărmul Mării Negre (Pontul Euxin) şi, ulterior (începând din sec. IV), cea de a doua, în Transilvania. Pătrunderea religiei lui Iisus pe un „coridor” oriental şi pe altul occidental a fost demonstrată de mari istorici români, Nicolae Iorga şi George Brătianu (în vremea din urmă, şi de dl Răzvan Theodorescu).

Deosebit de relevante sunt, astăzi, contribuţiile lui Cesare Alzati, profesor la Universitatea Catolică „Sacro Cuore” din Milano, unanim apreciat pentru cercetările sale istorice dedicate spaţiului religios românesc. În mai multe volume succesive, dar mai ales într-o lucrare recentă (2007), Alzati susţine, cu argumente istorice, teologice, chiar arheologice că, la nordul Dunării, în Transilvania, creştinismul s-a implantat în limba latină în sec. IV–VI. O consecinţă a diviziunii Imperiului Romei (395) şi a trecerii provinciei Illyricum din jurisdicţia Romei sub autoritatea ecleziastică din Constantinopol. Se explică astfel terminologia creştină românească de origine latină, în care se regăsesc laolaltă elemente de ceremonial de cult, norme de comportament disciplinar sau termeni de iniţiere liturgică. Această datare a fost confirmată şi de istoricii români (cf. în special Cesare Alzati, *Alle fonti dell'autocoscienza culturale romena. Cristianizzazione e tradizione ecclesiastica medievale*, sub tipar în volumul colectiv *Geografia e storia della civilità letteraria romena nel contesto europeo*, editat de Associazione Italiana dei Romenisti). Termeni latini precum *Dumnezeu*, *basilica*, *boteza*, *cumineca*, *păresimi*, *câşlegi* etc. solicită – afirmă Cesare Alzati – examinarea în contexte istorice, funcţionale şi teologice diferite.

Implantarea creştinismului în zonele danubiene-carpatice (Banat, Transilvania), pe lângă creştinismul anterior implantat în Scythia Minor, a adus în prestaţiile religioase termeni precum cei de mai sus, să le spunem, „de bază”, alături de alţi termeni creştini importanţi (numele zilelor săptămânii, sărbătorile mari etc.). Printre aceştia este de presupus că a apărut şi *anima* cu sensul creştin, „principiu vital”, pe care îl avea şi lat. **sŭfflĭtus*, existent încă dintru început în terminologia creştină greco-latină. **Sŭfflĭtus* avea în comun cu *anima* nu numai originea grecească, ci şi sensul static: un atribut vital (fără referinţă la Creator şi la creatură). Suprapunerea celor doi termeni s-a soldat cu orientarea către o semnificaţie concretă a substantivului *anima*, devenit, cum se ştie, *inimă* (care se caracterizează printr-o dublă utilizare: **cultă** (aşa cum arată E. Coşeriu), după modele occidentale (vezi p. 32 din volumul *Limba română – limbă romanică*) şi **populară** (cf. *mă doare la inimă*, în care *inimă* apare cu extensiuni semantice). Consecinţa: *suflet* a ocupat, singur, sensul germ. *Seele*. Dar întrebarea rămâne deschisă: cum era denu-

[4] Aceeaşi opinie şi la Nicolae V. Dură, *op.cit.*

mit, în această perioadă latină (sec. IV–VI), conceptul „spirit divin suprem” (cel „dătător de viață”)? Nu putem da un răspuns acceptabil atâta timp cât nu dispunem de probe privind transmiterea lui *spiritus* (termen cult).

7. În aceste circumstanțe cultural-istorice a avut loc slavizarea creștinismului originar greco-latin. Începând cu sec. IX, odată cu creștinarea slavilor bulgari (864), după traducerile în slavonă din greacă (sec. X) inițiate de Metodiu și de Chiril (Kyrillos) și continuate de ucenicii lor, în Bulgaria, cultul creștin românesc „intră” – cum scria N. Cartojan – în cultura bisericească slavă (în acord cu sudul Dunării). Este vorba, în fapt, de o subordonare ecleziastică dezlegată de autoritatea patriarhală grecească de la Constantinopol (dar, mai târziu, supusă celei de la Ohrida).

Această situație politico-teologică a adus, în terminologia vieții spirituale românești, un termen în plus: *duh* – dublând (din nou!) termenul *suflet*. Este foarte probabil ca utilizarea termenului *duh* să fi fost atribuită, mai întâi, conceptului *Sfântul Duh* (echivalent cu *Spiritus Sanctus*). În orice caz, *duh* aparținea, în principiu, limbajului religios. Textele vechi românești îl atestă în sintagme precum *duhul Domnului*, *duh de viață*, *duh viu* etc. Termenul *duh* evolua, semantic, în același mod ca *suflet*: de la „respirație (expirație), răsuflare” a unui „autor” (fie și Divinitatea creatoare) într-un „rezultat”, obiect (creat astfel), „creatură”: cf. *a suflat* [Dumnezeu] *cu duhul și învise* (= învie, perf. s.) *trupul* [lui Adam], pe care TDRG, s.v. l-a înregistrat din vechi povestiri populare. Sl. *duh*, trecut în română, este o traducere a gr. *pneúma* „suflu divin”.

Astfel *duh* se instalează în română în două sensuri: cel **echivalent** cu *suflet* (în care apare sensul „suflu, respirație”), în sintagme precum *a-și da duhul/a-și da sufletul* (probabil, calc slav), și cel **deosebit**, „suflet” (germ. *Seele*). În PO, p. 16 apare *Domnul Dumnezeu… suflă în el duh viu și fu omul suflet* (*Gen*. **2**.7), tot astfel cum în *Psaltirea slavo-română* (1570) a lui Coresi este atestat *cu suflet frâmt* și cu *duh smerit* (*Daniel*, **3**, 39). Comparând fraza din textul românesc cu textul slavon (fotocopiat de Stela Toma, editoarea *Psaltirii slavo-române*), constatăm corespondențele *suflet smerit* – slav. *d(u)še s***ъ***krušenn***ь** (trad. exactă: *zdrobit*) *duh* – *smerit* prin *duhom směrenom* (făcându-se deci distincția *dŭše/duhom* „suflet”/„duh”). (Confruntarea cu textul latin din *Biblia Sacra* arată aceleași opoziții semantice. În *Gen*. **2**.7: *inspiravit in faciem eius spiraculum vitae et factus est homo in animam viventem/spiraculum (vitae)* se distinge de *animam viventem.*) În *Daniel* **3**, 39: *in animo contrito et spiritu humilitatis* (opoziția *animo/spiritu*; *spiritus*, ca și *duh*, reprezintă „suflul divin transmis de Divinitate și implantat în om”).

Dacă *suflet* este elementul uman, vital, *duh* are, în română, prerogativele dumnezeiești (elementul sacru, „insuflat” al ființei umane). Pe măsură ce se integrează în limba română, *duh* preia și alte sensuri ale termenului *suflet*. De exemplu „viețuitor, vietate”, precum într-un text referitor la corabia lui Noe, în care s-a adunat *tot trupul care iaste cu duh viu* (PO, p. 30). De notat sintagma *duh viu*, în care *viu* atribuie primului termen sensul „dătător de viață unei creaturi”, scoțându-l din sfera Divinității. Dar, într-o serie de contexte, cei doi termeni evoluează

separat. *Duh* capătă sensuri legate de domeniul **intelectual** (sinonim cu „minte”, „conştiinţă”, „inteligenţă”): *vorbă de duh* „vorbă inteligentă”, *duhul blândeţii* „spirit blând”, devenind, după introducerea neologismului *spirit* (din latină şi italiană) sinonim cu acesta (*duhul legii/spiritul legii, om de duh/om de spirit*; termenul apare şi în sintagme precum *sărac cu duhul* „lipsit de inteligenţă”). Se ajunge chiar la sensul „fire, fiinţă gânditoare, ego”: *Satiră duhului meu* a lui Gr. Alexandrescu. Prin aceleaşi evoluţii semantice s-a împrumutat şi sl. *duhovnikŭ*, rămas în română – *duhovnic* „preot, confesor”.

Suflet, în schimb, a luat clare sensuri legate de emotivitate şi sentimente: *bun la suflet, suflet mare, cu/fără suflet* (limba curentă crease, prin anii ’30–’40, termenul *sufletist* „cu suflet bun, entuziast”). Ulterior a apărut, probabil din limbile romanice moderne (italiana, franceza), dubletul *inimă/suflet*: *bun la inimă*, *inimă mare*, *fără inimă* etc. (pe care le menţionează, *loc. cit.*, E. Coşeriu). Ceea ce ar fi putut adăuga eminentul lingvist, excelent cunoscător al limbilor slave, este paralela cu sintagme slave semantic similare. În limbile slave, termenii *duh divin/suflet uman* se disting prin *duh/duša* (de fapt *duša* este un derivat din *duh*!). Precum în limba română, în rusă, bunăoară, apare *velikaja duša* „suflet mare”, *bezdušnâi* „fără suflet”, *dobren duša* „suflet bun”, *glubinka duša* „adâncul sufletului”. Nu ar fi exclus ca şi construcţiile româneşti *cu suflet*, sau chiar *suflet* „bunătate” (*om de suflet*) să fi avut aceleaşi origini. Bineînţeles, aceste construcţii paralele pot fi şi independent create în fiecare limbă.

Trebuie să menţionăm încă o dată faptul că bibliile latineşti, reflectând o limbă şi o cultură străveche greco-latină, au făcut apel, în traducerile sacre, la mai mulţi termeni, cu nuanţe şi conotaţii diferite: *insufflare – inspirare, *sufflĭtus, anima (animus) – flatus – spiritus*, repartizându-i în registre de limbaj diferite (cult/popular). Spre deosebire de latină, slava veche în care a fost tradusă *Biblia* din limba greacă vehiculează – ca şi originalul – termeni din **aceeaşi** rădăcină lexicală: *duh – duša* – rus. *dyšati*, slovac. *dychat*[5]. Procedeul traducerii din slavonă urmează modelul grecesc (o singură rădăcină) *pneín – pnoé – pneúma*: putem înţelege că este vorba de o traducere care nu are, precum latina, o tradiţie culturală îndelungată, anterioară (un amănunt: în greacă apare şi *psyché* „suflet uman”, care nu are corespondent în slavonă.)

*

8. Iată-ne la capătul acestei incursiuni lexicale în evoluţia terminologiei spiritual-teologice în cultura românească. Am pornit de la nota ***Inimă***. *Evoluţie şi opoziţii structurale*, schiţată de Eugen Coşeriu, pentru a completa viziunea valorosului lingvist. În locul triadei latine *mens – animus – cor*, pe care Coşeriu o considera a se fi redus, în română, la *minte* şi *inimă*, am încercat să completăm tabloul

---

[5] Cf. şi alte cuvinte româneşti de origine slavă, derivate din *duh*: *duhni*, *duhoare*, *duhăi*, *dihanie* (v. sl. *dâhanie*) – toate având sensul „a sufla (în ceva)”, „suflu”.

structural. Româna dispune într-adevăr de aceste două concepte, dar termenii sunt alții: *suflet* şi *duh*. „Cheia" semantică nu este însă transformarea *anima* > *inimă*, ci termenul *suflet*. Pe care, dacă savantul l-ar fi luat în considerare, ar fi adăugat încă un element între ale sale *graeca in latino*!

Există însă o condiție: să fie luată în considerare contribuția slavă adusă, în română, pe lângă creştinismul originar greco-latin şi cel latin (sec. IV–VI). Terminologia românească s-a dezvoltat pe cale religioasă, ortodoxă, adăugându-şi termenul *duh*. Spiritualitatea religioasă a românilor este exprimată prin termeni care dezvăluie, la o analiză mai amănunțită, existența a TREI contribuții succesive cultural-religioase: 1. greco-latină, 2. latină (occidental-illirică) şi 3. greco-slav(on)ă. Prin *suflet* şi prin *duh* – ca şi prin verbul *sufflare* se acoperă concepte fundamentale ale vieții spirituale româneşti (extinse, ulterior, în limba vorbită, comună).

Contactul îndelungat cu cultura religioasă slav(on)ă şi cu limbile slave (mai ales meridionale) a introdus creştinismul romanofon în zonele orientale slavo-constantinopolitane-balcanice ale ortodoxiei – căreia i-a oferit, începând de prin sec. XI–XII, o poziție treptat predominantă în terminologie. În componența creştinismului românesc, pătruns prin filiere dominate de cultura orientală, greacă, lipsesc elementele iudeo-creştine prezente în structurile religioase (teologice) ale creştinismului occidental latin (catolic).

Se poate afirma, în concluzie, că viața spirituală românească s-a dovedit tributară unor interferențe cultural-creştine: greco-latinitatea originară, latinitatea occidentală (Illyricum) din sec. IV–VI şi creştinismul slav(on). Acestea au situat „sufletul" şi mentalitatea romanității româneşti la confluența unor mari arii creştine ale Antichității.

Noi, românii, ne găsim, cum scria ziaristul francez Lucien Romier în 1932, nu numai *au carrefour de trois empires*. Noi suntem, mai ales, *au carrefour de trois christianismes*, pe care le-am păstrat întotdeauna în „duhul viu" românesc.

II.

Rom. *creştin*

În memoria profesorului meu
Alexandru Rosetti

1. Au trecut ani mulți de când Alexandru Rosetti (1895–1990) nu mai este printre cei vii. Cu puține excepții, lucrările sale – care au adus contribuții extrem de importante în studierea diacronică şi structural-sincronică a limbii române – au dăinuit, rezistând vremurilor şi schimbării strategiilor de cercetare. Exemplul major este *Istoria limbii române* (ediție definitivă, 1986), monumentala sa operă fără de care examinarea evoluției limbii române nu se poate concepe. Au rămas însă –

câte? – în umbră, uitate sau pur şi simplu ignorate, ideile metodologice şi sugestiile expuse în articole şi studii risipite prin revistele de specialitate din ţară sau din străinătate (pe unele dintre acestea le-a recuperat într-o serie: Rosetti 1977, 1983, 1985). De bună seamă, Rosetti 1985 este cel mai puţin cunoscută şi consultată dintre lucrările sale.

2. Scriem aceste consideraţii tardive şi încercăm a urma direcţiile sale de analiză a ceea ce noi am numit *romanitatea românească,* reluând cercetările sale în domeniul contactelor latinităţii orientale cu nonlatinitatea balcanică, în zona „plurilingvă” din sud-estul Europei. În unele pagini din Rosetti 1977 şi 1985, sunt subliniate concordanţele pe care atlasele lingvistice plurilingve (proiecte!) le „descopereau” (în lexic şi semantică). Româna este, în extensiunea ei teritorială, nord- şi sud-danubiană, un domeniu de studiu ideal al acestor contacte. Al. Rosetti i-a sesizat importanţa!

Iată însă că, printre acestea, apare şi o problemă – la prima vedere – fonetică. Este vorba de rom. *creştin* – care, după cum se ştie, prezintă o evoluţie fonetică specială: lat. CHRISTIANUS menţine grupul -STI + vocală, deosebindu-se de alte cazuri precum PASTIONEM > păşune, USTIA > uşă etc. Mai mult chiar, în CHRISTIANUS, grupul consonantic -ST- devine -ŞT-.

O. Densusianu (1938, p. 42) explică menţinerea grupului consonantic prin faptul că termenul latin ar fi pătruns în limba română mai târziu decât alţi termeni latini, probabil după ce evoluţia fonetică *-STI* + voc. > *š* s-ar fi putut încheia (ceea ce nu explică tratamentul *-št-*).

Al. Rosetti adaugă acestei ipoteze o constatare suplimentară. Termenul *creştin* apare în limbile balcanice – în bulgară şi greacă – cu sensul „om simplu, o persoană oarecare”, pe lângă semantismul său principal „persoană de religie creştină”. Echivalenţa semantică dintre „creştin” şi „un om oarecare” apare şi în rus. *krestyanin* „ţăran” (Rosetti 1986, p. 771).

3. Este cunoscut faptul că termenul care desemnează pe cel care a aderat la religia lui Iisus Hristos (lat. CHRISTIANUS – gr. *hristianós*) a luat naştere în Antiohia (în sec. I î.Cr. devenită capitala provinciei romane Syria; azi, în Turcia: *Antakya*). În *Faptele Apostolilor* (**11**, 26) stă scris: „în Antiohia, pentru prima oară, discipolii lui Iisus (ucenicii) *au primit* numele de «creştin»”[6].

Termenul era deci dintru început exterior creştinismului: nu putea face parte din lexicul primar, necesar creştinării „neamurilor” (de fapt, la Antiohia, prin Barnabas, care-l aduce pe Saul-Paul din Tars la reuniunea apostolilor, a fost acceptată ideea propagării religiei lui Iisus Hristos şi la cei care nu erau evrei, în speţă la

---

[6] Gerard Mordillat, Jérôme Prieur (2008, p. 29–30) atrag atenţia asupra faptului că desemnarea ucenicilor drept „creştini” (gr. *kristianoii*) vine „din exterior” (între ei, apostolii se denumeau *fraţi*; li se spunea şi *discipoli* (*discipuli*)). Dată fiind amploarea crescândă pe care o lua creştinarea mulţimilor, romanii ar fi putut fi cei care să confere ucenicilor lui Hristos numele CHRISTIANI. De bună seamă, era o denumire care avea şi o conotaţie politică (membri ai unei confesiuni, ai unui secte de agitatori), poate chiar o ironie peiorativă, nicidecum un sens de comunitate religioasă.

cei considerați „păgâni”, precum, foarte probabil, greci din Cipru şi din Cyrenaica (nordul Libiei)). Altfel spus, era un metatermen oficial, poate chiar peiorativ, dar, în orice caz, nu religios. Fiind vorba de o provincie a Imperiului Roman, putem presupune că era un termen latinesc trecut, ulterior, în greaca Evangheliilor.

4. Lat. CHRISTIANUS (gr. *hristianós*) apare în nordul Peninsulei Balcanice, în spațiul danubian, în sec. IV. H. Mihăescu (1966, p. 39) îl înregistrează printre „cuvintele de origine grecească” la Niceta din Remesiana şi în *Corpus inscriptionum latinorum*, III 9 508, în anul 382, considerat deci un „elenism”. De bună seamă, după cum relevă chiar autorul, tranzitul elementelor greceşti prin limba latină era normal în zonele stăpânite de Imperiul Bizantin până în sec. VI (H. Mihăescu 1966, p. 40): limba „oficială” a statului şi a Bisericii Orientale era, atunci, elina (greaca veche). Este vorba însă de termeni din texte literare.

5. O astfel de datare ne obligă a revizui istoria termenului românesc *creştin.* Mai întâi, trebuie să recunoaştem că ipoteza unei etimologii exclusiv latineşti nu pare a se adeveri: originea termenului nu poate fi decât latino-grecească. În ceea ce priveşte difuzarea termenului în zonele de nord ale romanității româneşti, credem că O. Densusianu avea dreptate: începând dintr-un târziu sec. IX–X, *după* creştinarea bulgarilor (864). Ceea ce înseamnă că a pătruns din greacă în slavonă! Şi, numai după aceea, din slavonă în română; probabil începând de prin sec. X, odată cu „invazia” altor termeni religioşi creştini, privind organizarea Bisericii Ortodoxe nord-dunărene. Această ipoteză a fost susținută mai demult de Ilie Bărbulescu (1929) şi de Ion Pătruț (1974). Ultimul, vorbind despre „vechimea relațiilor lingvistice slavo-române”, le consideră a fi început în sec. X.

În ceea ce priveşte datarea cronologică trebuie să ținem seama de prezența termenului în aromână: *crištinu* (*crăštinu*), ceea ce ar însemna că este vorba de un cuvânt din româna comună, care se sfârşeşte prin dislocarea grupului dialectal suddunărean (sec. IX–X). Se ştie însă că, în aceste secole de după creştinarea în 864 a „țarului” Boris-Mihail (853–888) şi a supuşilor lui, după domnia lui Vladimir (888–893) şi a lui Simeon (893–927), în nordul Dunării se extindea „Bulgaria mare”, care a permis elitelor slave *in loco* să adopte, precum bulgarii din sudul Dunării, creştinismul oriental bizantino-slav (şi slavona, ca limbă de cult, nu numai ca limbă administrativă)[7]. Am putea deci lua în considerație sec. IX–X pentru a încerca să datăm apariția termenului *creştin* în limba română.

Dovada trecerii termenului prin intermediul slav(on) bulgar este transformarea -ST- > -*št*-. Afirmațiile lui Al. Rosetti privind prezența termenului grecolatin (sau latino-grec) în Peninsula Balcanică vin să confirme această ipoteză. Şi,

[7] Consecințe ale dominării slavonei în documente oficiale apar chiar în denumirea Valahiei: *Țara Românească*, în care apare o formă de genitiv-atributiv (*românească* în loc de *a românilor*; cf. *slugi boiereşti*, *id est* ale boierului), este un calc după slav. *Vlaška zemlya* (Niculescu 2003, p. 109-110).

bineînțeles, decriptează fraza lui O. Densusianu: *ce mot fut introduit plus tard dans la langue* (roumaine). Ceea ce am presupus şi noi în 1992 (vezi acum Niculescu 1999, 2006). Trebuie însă specificat şi faptul că termenul *creştin* este puțin frecvent în textele româneşti din sec. XVI (Dimitrescu 1978, p. 142, atestă câte o singură apariție în codicele şi psaltirile rotacizante, dar se înmulțesc atestările în textele Coresi, în special în *Cazania* din 1581). DLR, s.v. menționează că termenul apare „şi în funcție adjectivală". (*Creştin* este întrebuințat mai frecvent în textele din sec. XVII.)

6. *Creştin* atestă trecerea *culturii* creştine primare (*nu* a creştinismului originar) prin filtru slav. Nu dispunem de indicii privind terminologia latină extinsă, începând din sec. IV–V, în vestul domeniului daco-roman – Banat, Transilvania –, ceea ce noi am considerat ca o *a doua* creştinare. Prof. Cesare Alzati ne informează că, pentru a-i denumi pe adepții religiei lui Iisus Hristos, în cultura teologică latină, se foloseau termenii *catechumenes* (de origine grecească) şi *fideles* (latin). Bineînțeles, nu apar asemenea termeni tardivi culți în creştinismul românesc.

Pentru spațiul romanității româneşti aflat sub dominația cultural-teologică a Greciei (Al. Rosetti afirma, cu dreptate, că în Orient, în Peninsula Balcanică, „cine se creştina se greciza"!), gr. *hristianós* – probabil termenul originar neotestamentar – este singurul termen utilizat (în limba vorbită şi în scrierile teologice). Este însă de menționat, aşa cum am mai arătat, că gr. *hristianós* a fost generat de lat. CHRISTIANUS, care trebuie să fi fost, inițial, în latină, denumirea romanilor din provincia Syria, dată comunităților iudeo-creştine.

Altfel spus, într-o limbă (sau limbaj) greco-latin trebuie căutată originea termenului de care ne ocupăm. Ceea ce relevă, încă o dată (dacă mai e nevoie!), existența, în zonele orientale ale romanității, a unei limbi în care se întrepătrund latinitatea şi grecitatea, Roma şi Bizanțul. Am arătat, în lucrări anterioare, că aceasta a avut şi alte rezultate – cel puțin în domeniul lexical (al creştinismului).

Nu în zadar noi am fost *creştini* înainte de a fi „dacoromani" şi, desigur, români!

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Alzati 2007 = Cesare Alzati, *Profilo storico religioso dello spazio religioso romeno*, în *Chiesa e cultura nell'Est europeo*. A cura di A. Rocucci, Milano, 2007.

Bărbulescu 1929 = Ilie Bărbulescu, *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, 1929.

Densusianu 1938 = O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. II. *Le seizième siècle*, Paris, Ernest Leroux, 1914–1938.

Dimitrescu 1973 = Florica Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1973.

Mordillat, Prieur = Gerald Mordillat, Jerôme Prieur, *Jésus sans Jésus. Le christianisme de l'Empire romain*, Paris, Seuil, 2008.

Mihăescu 1966 = Haralambie Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1966.

Niculescu 1999, 2003 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice,* vol. 3, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1999; vol. 4, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2003.
Niculescu 2006 = Alexandru Niculescu, *L'altra latinità,* Verona, Edizioni Fiorini, 2006.
Pătruț 1974 = I. Pătruț, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974.
PO = *Palia de la Orăștie. 1581–1582*. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, Editura Academiei RSR, 1968.
REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1935.
Rosetti 1977 = *Mélanges linguistiques*, București, Editura Univers, 1977.
Rosetti 1983 = *Études de linguistique générale*, București, Editura Univers, 1983, 515 p.
Rosetti 1985 = A. Rosetti, *La linguistique balkanique, suivi par Le nouveau en linguistique dans l'œuvre de A. Rosetti*, București, Editura Univers, 1985.
Rosetti 1986 = *Istoria limbii române*, I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, [București], Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I–III, București, 1903, 1911, 1924.

ASPECTS DU LATIN CHRÉTIEN ROUMAIN
(*Résumé*)

L'auteur essaie de trouver quelques éléments lexicaux qui caractérisent le latin chrétien transmis en roumain. Ce serait une contribution – qui pourrait être continuée – à ce que Christine Mohrmann a appelé le *latin chrétien*, surtout occidental. Le roumain a suivi une autre voie de la latinité: la latinité orientale, voire la gréco-latinité (que l'auteur a essayé d'examiner dans *Individualitatea limbii române*, 4, 2003).

Le roum. *suflet* < lat. SUFFLĬTUS est un premier exemple. Le sens que le roumain attribue à ce terme correspond au gr. *pneuma*, au sl. *dux* (roum. *duh*), c'est-à-dire „le souffle divin primordial, créateur". Les langues romanes occidentales partent d'un sens plus concret: „souffler sur une chose" (allem. *blasen*).

En ce qui concèrne le deuxième terme (roum. *creştin*), l'auteur souligne le passage du latin CHRISTIANUS des origines appostoliques – dans une province de l'Empire Romain – au gr. *christianós* des Évangiles. Du grec, le terme est passé chez les Slaves, après leur christianisation, et du slave au roumain, après l'entrée des Roumains dans la culture théologique orientale gréco-slavonne.

Le terme *creştin* confirme ce passage par le slave méridional (vieux-slave) avec le groupe consonantique *-št-*. Il faut aussi souligner que le terme *creştin* est un cultisme integré bien ultérieurement en roumain (comme le considérait aussi O. Densusianu).

Università degli Studi
Istituto di Filologia Romanza
Udine, Via Mazzini, 3
Italia